

Abdülbaki Erdoğan

İSLAMSIZ MÜSLÜMANLIK

Abdülbaki Erdoğmuş İslamsız Müslümanlık

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=69428677

İslamsız Müslümanlık:
ISBN 978-625-6865-51-8

Аннотация

Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslam mensupları müminlere emanet edilmiştir. Bundan sonra onlara düşen, dini sahih ve yalın biçimde anlamak ve sürdürmektir. Ama gün geçtikçe geniş topraklara yayılan İslam dini Müslümanların uygulamalarıyla giderek zaafaların, çıkarların ve cehaletin gölgesinde tanınmaz hâle geldi. Peygamber'in vefatından hemen sonra başlayan iktidar-siyaset tartışmaları Müslümanları birbirinden çok farklı mezheplere ve fraksiyonlara ayırmıştır. Normalde düşünce özgürlüğü ve "rahmet" olarak kabul edilen çoğulculuk ve bu ihtilaf durumları Müslüman coğrafyasını ırkçılığın, grupuluğun ve mezhepçiliğin pençesinde bugün içinde bulunduğumuz perişan bir duruma sürüklemiştir. Bugün Müslümanım diyenlerin yeniden İslam'a davet edilmeleri gerektiği ortadadır. Haksızlıktan, hukuksuzluktan, şiddetten, öfkeden, insan hakları ihlallerinden geçilmeyen bir toplum İslam toplumu olarak nitelendirilemez. Müslümanların içine düştüğü en temel hata İslam ile Müslümanlık tarihini aynı sanmasıdır. Bir dine, bir geleneğe ve bir kitaba yapılacak en büyük haksızlık onu kendisi hakkında söylenenlerle aynı sanma yanılgısıdır. Elinizdeki kitap İslam

dininin yüce mesajının yerini bulması için bir çağrıdır. Bu çağrı Kur'an'ın ifadesi ile "Ey iman edenler, iman ediniz!" çağrısıdır. Abdülbaki Erdoğmuş, ismi ilk başta son derece ürpertici gelen İslamsız Müslümanlık kitabında pek çok kavramı, terminolojiyi, düşünceyi, mezhepleri, tarikatları yeniden, yeni baştan ve hatta sil baştan değerlendirmeye davet etmektedir. Müslümanların tarihi ile Müslümanlarla İslam'ın ve Kur'an'ın tefrik edilerek düşünülmesinin lüzumunu anlatmaktadır. Bir şeyin tarihi o şeyin kendisi olamaz. Kur'an'ın kutsal metni ile Müslümanların bu metin hakkında söyledikleri farklı şeylerdir. Bu eser, öze dönüşün nasıl olacağına dair bir yol haritası vermektedir.

Содержание

ÖN SÖZ	6
GİRİŞ	10
İslam ve Müslümanlık Arasındaki Temel Fark	10
Bazı Temel Kavramlar	16
1- Kur'an	16
2- Sünnet	21
3- Hadis	24
4- Asr-ı Saadet	31
5- Mezhep	38
6- Tasavvuf	44
7- Ahlak	47
8- Ümmi	50
9- Müslüman	57
Конец ознакомительного фрагмента.	60

Abdubaki Erdoğmuş

İslamsız Müslümanlık

Abdubaki Erdoğmuş, 1958 Genç doğumlu. Diyarbakır İmam Hatip Lisesi ve Erzurum Yüksek İslam Enstitüsü (İlahiyat Fakültesi) mezunu. Medrese eğitimi de gören Erdoğmuş, Diyanet İşleri Başkanlığında imam hatip ve müftülük görevlerinde bulundu. 1999 yılında yapılan milletvekili genel seçimlerinde ANAP'tan Diyarbakır Milletvekili seçildi.

Milletvekilliğinden sonra aktif siyasetten uzaklaşarak sivil siyaset alanında çalışmalar yaptı. Sivil-Siyaset Hareketi Koordinatörü olarak fikrî ve siyasi faaliyetlerine devam etmektedir.

Bu kitabı, Kur'an, irfan ve hikmet ehlinden büyük dedemiz Haftız Efendi (Hasan), onun misyonunu medrese geleneği üzerinden sürdüren (Molla) Ali Efendi ile Molla Abdubaki Efendi (dedem) ve Seyda Molla Mehdi Efendi'nin (babam ve hocam) ruhlarına ithaf ediyorum.

ÖN SÖZ

Din, bir değerler sistemidir. Din öğüttür, nasihattir. Doğru, güzel, iyi olanı yapmayı (maruf); yanlış, çirkin, kötü olandan ise uzak durmayı/sakınmayı (munker) öğütler.

“Oysa kendilerine yalnızca Allah’a ibadet etmeleri, bütün içtenlikleriyle yalnız O’na iman ederek batıl olan her şeyden uzak durmaları; namazlarında dikkatli ve devamlı olmaları ve karşılıksız infakta bulunmaları emrolunmuştu. İşte dosdoğru din budur.” (Beyyine/98:5)

Asıl sorun; İslam’ın, biz Müslümanların düşünce, iman ve yaşamında nasıl tezahür ettiği; çünkü İslam yaşam pratiği ile kendini gösterir. Allah ile doğrudan ve dini yalnız Allah’a has kılarak “Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz.”, “Vekil olarak Allah bana yeter.” inancının yaşamımızda karşılığı var mıdır?

Allah’a imanımızın ve İslam’ın gereği olarak, Müslüman kimliğimizle insanlarla, diğer canlı varlıklarla, çevre ve doğa ile ilişkilerimizde adalet, merhamet, ahlak bakımından örnek ve medeni bir toplum olarak tanımlanabiliyor muyuz?

Gerçekten de, “İnsanlar din hakkında yazar, savaşır, ölürlere de din için yaşamasını bilmezler.” İtiraf etmeliyiz ki, Müslümanlar olarak yaşadığımız din, Allah’ın dini İslam değildir.

İslam ile inşa edilen Müslüman toplum, “kendisi için istediğini başkaları için de isteyen, kendisi için istemediğini başkası için

de istemeyen” özellikleriyle tanınmıştı. Yine “elinden ve dilinden insanların güvende olduğu” emin bir toplum örneği sergilemişti.

Bugün de medeni toplumlarda buna benzer çok sayıda örnek vardır. Peki, Müslüman âleminde bunun toplumsal örneklerine rastlamak mümkün müdür? Müslümanlık geleneği devam etmesine rağmen İslam’ın adalet, rahmet ve ahlak ilkelerine ne oldu? Bu ilkelerin olmadığı toplumlar Müslüman da olsa, İslam söz konusu olabilir mi?

Biz Müslümanların; öncelikle doğru bir insan olmadan, insanlık bilincini edinmeden, insani değerlere sahip olmadan, insanlığa hürmeti insanlığımızın zorunlu bir gereği olduğunu görmeden doğru ve medeni Müslümanlar olamayacağımızı bilmemiz gerekir.

Müslümanlar olarak, bireyin; siyasi, dini, toplumsal, ailevi ve mahalle baskısı olmadan, kendi özgür iradesi, akli ve bilgisi ile Allah’a inanmadıkça mümin olamayacağını bilmek zorundayız.

Hakikati ifade etmek gerekirse, egemenlerin, yönetici ve politikacıların, din adamlarının, diyanet, cemaat ve örgütlerin geleneksel, tarihsel yorumlarla şekillendikleri bir dini “İslam” olarak yaşamaya çalışıyoruz!

Peki, çoğunluk nasıl inanıyor ve nasıl yaşıyor?

Şeyhinin; havuzlu villalarda, yalılarda, Mercedes içinde tasavvufu, sahabe hayatını yaşadığına inanan ve iradesini, manevi kurtuluşunu ona bağlayan milyonlarca Müslüman var. Parti Genel Başkanını “ulu’l emir”, siyasi liderini “İslam emiri”, devlet başkanını “peygamber halifesi” bilen milyonlarca

Müslüman var. “Ümmetin vahdeti/birliği”, “İslam devleti”, “Hilafet düzeni” gibi iddialara inanıp uğruna cihad eden ve siyasal sorunların çözümünü “İslam kardeşliği”inde gören milyonlarca Müslüman var. Kadının okuma-yazma öğrenmesini, sosyal olmasını, çalışmasını, özgürce davranmasını, tek başına seyahat etmesini, mescitlere dahi gitmesini haram sayan ve bunun gereğini yapan milyonlarca Müslüman var. Geleneksel fikhî ve saltanat uygulamalarını din/şeriat sayan ve günümüzde de uygulanmasını dini bir zorunluluk gören milyonlarca Müslüman var. Benzer anlayışları ve yaşam tarzlarını “İslam” bilen yüz milyonlarca Müslüman var. Müslüman olmamakla bunları itham etmiyorum. İnanç ve yaşam tarzlarını şirk veya küfür olarak da tanımlamıyorum. Bu anlayışların tamamını bir çeşit Müslümanlık olarak görüyorum ancak bu, asla İslam değildir.

Okumayı, öğrenmeyi, düşünmeyi, akletmeyi, araştırmayı emreden İslam’da nasıl oldu da “şeyhlik” ve “din adamları” diye bir temsil ve ruhban oluştu?

Bilginlerin, bilge insanların, bilim insanlarının yetiştirilmesini ve bilgi toplumunun inşasını öngören İslam’da nasıl oldu da cehalet, dinbazlık, yobazlık hâkim oldu?

Allah’ın evren için seçtiği İslam; nasıl olur da bir devletin, cemaatin, partinin, örgütün, fırkanın, mezhebin, hizbin veya bir milletin temsilinde millileştirilebilir?

Evet, Müslümanız ama dinimiz Allah’ın insanlık için seçtiği din olan İslam değildir.

Elinizdeki bu kitapta yer alan yazılar muhtelif zamanlarda yazılan ve gözden geçirilen yazılarımızdan oluşmakla birlikte sonradan eklediğimiz yazılar da yer almaktadır. Yazıların çoğu kendi düşünce perspektifimizden sağlıklı bir din anlayışının oluşmasına katkı amacıyla kaleme alınmıştır. Bize göre Müslüman dünyanın bugünkü en temel sorunu; kendi yaşantısını ve kültürünü “İslam” diye sunmasıdır. Her kültür ve her çağ kendi dini yaşantısını “İslam” olarak kabul edip sunmuştur. Biz, tam da bu yanıştan dönülmesi ve Allah’ın dininin kültürel ve yerel hegemonyalardan kurtarılması ümidiyle bu satırları yazmaya niyetlendik. Kitabın hazırlanması aşamasında katkısını ve emeğini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mustafa Çevik’e ve Hamit Yavuz Beyefendi’ye teşekkürü borç bilirim.

Allah’a ait olan İslam dini ile dini yaşantıların ve yorumların ayrıştırılması konusunda bir nebze de olsa duyarlılık oluşması ve kitabın doğru okuyucuyla buluşması ümidi ile...

GİRİŞ

İSLAM NEDİR, MÜSLÜMANLIK NEDİR?

İslam ve Müslümanlık Arasındaki Temel Fark

İlk bakışta İslam ve Müslüman aynı şeymiş gibi gelebilir. Bu temel kabul, düşünmeden, sorgulamadan ve duyarsızca geliştirilmiş haksız bir yargıdır çünkü böyle bir yargı, içinde “Müslüman eşittir İslam” gibi bir kabul içermektedir. Böyle bir kabul de, Allah’ın dinine haksızlıktır. Eğer İslam, bir kişinin, grubun veya milletin yaşantısında temsil edilecek bir din olarak kabul edilir ise din yani İslam dondurulmuş ve durdurulmuş olur.

Her alanda olduğu gibi teori ile pratik birbirinden farklıdır. Matematikteki formüllerin doğruluk değeri teorik olarak yüksektir ama onları olaylara ve nesnelere uyguladığımızda teoriden ne kadar sapma olacağını kestirmek zordur. Teori ile pratik, ilke ile uygulama birbirinden ayrı tutulduğunda pratikteki hatalar ve sapma oranları ve hesaplamaları her defasında teoriye veya ilkeye dönüp düzeltme imkânı saklı kalır.

Buradaki temel risk, uygulamanın teorinin yerine geçmesidir.

İster dinde, ister matematik ve mühendislik bilimlerinde ve isterse hukuk, sosyoloji ve ekonomi gibi insan bilimlerinde uygulama, ilkenin yerini alınca artık içinden çıkılmaz hâle gelmiştir; pratik olan, teorinin yerini almış demektir. Böyle bir durumda pratik olan, teorik olanı esir almış demektir.

Hukuksal bir ilkedен veya değerden hareketle yapılan yasa veya o yasanın uygulanışı, eğer ilkenin yerine konulursa bir kültüre veya döneme ait uygulama ilkenin yerini alır. İlke ile uygulamanın yer değiştirmesi durumunda, bölgesel veya tarihsel olan bir uygulamanın, ilkenin yerini alması tehlikesi vardır. Fanatizm dediğimiz şey, esasında insanların kendi düşüncelerini veya uygulamalarını ilke yerine koyup kendisinin dışındakilere dayatmasıdır.

Bu teori-pratik ilişkisi karıştırıldığında, din konusunda çok daha yaygın bir yıkıcı etkiye yol açabilmektedir. Bugün bir Müslüman grubun veya kültürün kendi İslami pratiklerini İslam'ın kendisi sanması tam da bu olayın yansıma biçimidir, denilebilir. Böyle bir yaklaşım bir grubun veya bir din adamının kendini İslam'ın yegâne temsilcisi ve kriteri saymasına veya etrafındaki insanların onu böyle görmesine yol açabilir. Mezhep ve grup fanatizminin doğuşu, işte bu “Müslümanlık uygulamalarının” İslam sayılması ve bunun herkese “asıl İslam” diye dayatılmasından ileri gelmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse Peygamber'in ölümünden sonraki Müslümanların tarihi buna benzer örneklerle doludur. Tarihsel pratiklerin ve uygulamaların İslam zannedilmesi nedeniyle “Gerçek İslam

nedir?” sorusunu arama imkânını ve ihtiyacını bile yok etmiştir. Pratiklerin İslam sanılmasından dolayı öyle garip “İslam”lar ortaya çıkmış ki İslam dininin özü ve asıl mesajı arada kaybolmuş durumdadır. Artık İslam’a ilkesel ve teorik bakmak yerine Müslümanların yaşantısına bakılarak İslam hakkında yorumlar yapılmaktadır. Ali Şeriatî’nin ifadesi ile artık “İslam dudaklarda mırıltı, tespih tanelerinde gürültü, naralar savrulan mevlit, unvanlar dağıtılan toplantı, üst baş soyulup atılan ayin olunca kimsenin kılına dokunmaz. Çünkü bütün bu saydıklarımız kitleyi oyalamak için sömürücü kudurganların yarattıkları afyondur.”

Peki, İslam nedir? Müslümanlıktan farkı nedir? Bu sorunun yanıtını aslında Kur’an-ı Kerim’den başka bir yerde aramaya gerek yoktur. Kur’an’da İslam’ın nasıl tanımlandığıyla ilgili şu ayetlere göz attığımızda bu açık bir şekilde ortaya konulmaktadır:

1. “Söz verdiklerinde sözünde dururlar.” Bakara Sûresi, 17.
2. “Yetimin hakkını kesinlikle yemezler.” Nisa Sûresi, 2.
3. “Her türlü zinaya asla yaklaşmazlar.” Furkan Sûresi, 68.
4. “Namazlarını huşu içinde ve dosdoğru kılarlar.” Mü’minun Sûresi, 2.
5. “Boş şeylerden tümüyle yüz çevirirler.” Mü’minun Sûresi, 3.
6. “Cahillerle asla tartışmazlar.” Furkan Sûresi, 63.
7. “Kınayıcının kınamasından hiçbir zaman

korkmazlar.” Maide Sûresi, 54.

8. “Emanetlerine ihanet etmezler.” Mu’minun Sûresi, 8.

9. “Yolda kalmışlara yardım ederler.” Bakara Sûresi, 177.

10. “İnsanların kusurlarını affederler.” Al-i İmran Sûresi, 134.

11. “Yalnızca Allah’a dayanıp güvenirler.” Mücadele Sûresi, 10.

12. “Yeryüzünde alçak gönüllü olarak yürürler.” Furkan Sûresi, 63.

13. “Hakk’ı bile bile gizlemezler.” Bakara Sûresi, 42.

14. “İnananlara ‘Sen Mü’min değilsin’ demezler.” Nisa Sûresi, 94.

15. “Namuslarını ırzlarını korurlar.” Mü’minun Sûresi, 5.

16. “Anne ve babalarına of bile demezler.” İsra Sûresi, 23.

17. “Kötü zandan ve gıybetten kaçınırlar.” Hucurat Sûresi, 12.

18. “Ahidlerine (Sözlerine) sadıktırlar.” Mü’minun Sûresi, 8.

19. “Zekâtlarını hakkıyla verirler.” Bakara Sûresi, 177.

20. “Mü’minlere karşı alçak gönüllüdürler.” Maide Sûresi, 54.

21. “Darlıkta ve bollukta da infak ederler.” Al-i İmran Sûresi, 134.

22. “Allah’ın ayetlerini az bir menfaatle değıştirmezler.” Al-i İmran Sûresi, 199.

23. “Rasullerden hiçbirini birinden ayırt etmezler.”

Bakara Sûresi, 136.

24. “Allah’ın adı anıldığı zaman kalpleri ürperir.” Enfal Sûresi, 2.

25. “Allah’a asla şirk koşmazlar.” Furkan Sûresi, 68.

Bu ayetler, Kur’an-ı Kerim’de nasıl Müslüman olunması veya Müslümanım diyen bir kişinin hangi nitelikleri taşıması gerektiğine dair ipuçları vermektedir. Dolayısıyla, bir kişinin veya grubun kendi yaşam tarzını ve davranış modelini gözden geçirip kendi Müslümanlığını değerlendirmesi bu ayetler göz önünde bulundurarak pekâlâ yapılabilir. Bir tür “Müslümanlık endeksi” diyebileceğimiz bu kriterler, bize bir kişinin kendisinin veya başkasının hem bireysel hem de toplumsal olarak Müslümanlık oranını ölçme imkânını vermektedir.

Temel insanî değerler üzerinden geliştirilen “İslamilik İndeksi 2020” araştırmasında ilk 40 ülkede hiçbir Müslüman ülke yer almamaktadır. Birçok Müslüman ülkenin İslamilik endeksi konusunda son sıralarda yer aldığı araştırmada Türkiye 100. sırada yer almaktadır. Avrupa ülkeleri İslami nitelikler taşıması bakımından Müslüman ülkelere çok daha iyi düzeyde görünmektedir. (bk. <http://islamicity-index.org/wp/latest-indices-2020/>)

Bu acınacak durumu Muhammed Abduh -benzer ifadeler Muhammed İkbâl ve Said Nursi’den de aktarılır- şöyle özetler: *“Batı’ya gittim ve İslam’i gördüm ama Müslüman yok; Doğu’ya döndüm ve Müslümanları gördüm, ama İslam yok.”* Bu durumda, Müslüman toplumlardaki durumun

rahatlıkla “İslamsız Müslümanlık” olarak tanımlanabileceğini düşünebiliriz. Bu nedenle, elinizdeki kitaba bu isim uygun görülmüştür.

Bazı Temel Kavramlar

1- Kur'an

Kur'an, bir bütün olarak Allah'ın kitabıdır. "Hidayet", "zikir/ öğüt", "rahmet", "şifa (arayışlara çare)", "hikmet" olarak Allah tarafından tanımlanmıştır. Bu kabul, Müslüman olmanın gereğidir. Buna göre Kur'an; bir "hukuk", "yönetim", "siyaset" ve "bilim" kitabı değildir ancak hukuka, yönetime, siyasete ve bilime ilişkin referanslar verir.

Tanımlandığı kavramlarla Kur'an evrenseldir, her çağda insanlık için bir rehber ve hikmet kitabı olarak güncelliğini ve canlılığını korumaktadır. Tarihsel, konjonktürel ve Peygamber'e özel boyutları vardır. Uygulanması ve yaşanır kılınması gereken ise evrensel ilkeleridir. İslam da bu ilkeleri esas alır.

Zira Kur'an indirilmeden önce de İslam vardı. Esas itibarıyla İslam; yaratılış ile başlayan ve kâinatı tamamıyla kuşatan bir tanımdır:

"Yedi gök ile yer ve onların içinde yer alan her şey O'nun sınırsız kudret ve yüceliğini anmaktadır; O'nun yüceliğini, aşkınlığını övgüyle yankılamayan bir tek nesne yoktur: ne var ki siz onların teşbihlerini anlayamıyor, kavrayamıyorsunuz! Yine de hem çok bağışlayıcı hem de halim olan O'dur!" (İsra/17:44)

İlk yaratılışından itibaren insan için de şöyle buyurulmaktadır:

“Bir de Rabb’in, Âdemoğullarından, bellerindeki zürriyetlerini alıp da onları kendi nefislerine şahit tutarak: ‘Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?’ dediği vakit, ‘Pekâlâ Rabb’imizsin, şahidiz.” dediler. (Bunu) kıyamet günü ‘Bizim bundan haberimiz yoktu.’ demeyesiniz diye (yapmışık).” (Araf/7:172)

Her iki ayette de ve daha birçok ayette de İslam; Allah’a teslimiyeti ifade eder. Buna göre İslam; Müslümanlar tarafından ilkeleri, kuralları belirlenmiş veya Müslümanlarla yaşanmaya başlanmış bir din değil, yaratılışla birlikte Allah’a teslimiyeti ifade eden bir evrensel tanımdır. Bize düşen; İslam’ı bu evrensel boyutuyla anlamak, inanmak ve yaşamaktır. Bunun için Kur’an’ın ilk emri “oku” diye başlamaktadır.

Kur’an iman, akıl, ilim, bilim, irfan ve hikmet yolunu göstermektedir.

“Allah’ın sana lütfu ve rahmeti olmasaydı, o kendilerine zulmedenlerden bazıları seni saptırmaya çalışırdı; ama onlar kendilerinden başka kimseyi saptıramazlar. Sana asla bir zarar da veremezler çünkü Allah sana bu ilahi kelamı indirmiş, hikmeti (vermiş) ve sana bilmediklerini öğretmiştir. Allah’ın sana olan lütfu gerçekten büyüktür.” (Nisa/4:113)

Kur’an, daha çok insanlığa yönelik mesajlar vermektedir. Bu mesajlar sadece inanca değil bilgi ve hikmete de kaynaklık etmektedir. Kur’an bir “din kitabı” olmaktan ibaret değildir. Kur’an sadece dine kaynaklık etmiyor, aynı zamanda evreni anlamamıza da kılavuzluk ediyor.

Müslümanlar olarak Kuran’ı okuyoruz, hatta ezberliyoruz

ancak Kur'an'ı hayatımızın rehberi, kılavuzu yapmıyoruz. Bu durumda Kur'an, Müslümanlar için ne ifade ediyor? Bu sorunun cevabını Mehmet Akif Ersoy'un şu güzel şiirinde bulmak mümkündür:

İbret alınmaz her gün okuruz ezbere de;
Bir ibret aranmaz mı ayetlerde?

Ya okur geçeriz bir ölünün toprağına
Ya açar bakarız nazm-ı celilin yapağına

İnmemiştir hele Kur'an bunu hakkıyla bilin
Ne teze mezara okunmak ne fal bakmak için

İnmemiştir hele Kur'an bunu hakkıyla bilin
Ne duvarlara asılmak ne el sürülmemek için

İnmemiştir hele Kur'an bunu hakkıyla bilin
Ne tezhîp ne sülûs ne hat yazmak için

İnmemiştir hele Kur'an bunu hakkıyla bilin
Ne tapınak ne nutuk ne vaaz dini için

İnmemiştir hele Kur'an bunu hakkıyla bilin
Ne meslek kaygıları ne kariyer hesapları için

İnmemiştir hele Kur'an bunu hakkıyla bilin
Ne erkeği yüceltmek ne kadını aşağılamak için
Ne Araba paye vermek ne Acemi hor görmek için.

(Safahat)

Bu bağlamda büyük düşünür Dr. Ali Şeriatî'nin şu tespiti de önemlidir:

Kur'an kurslarında Kur'an'ın ne dediğini değil de, Arapça harflerinin nasıl okunduğunu öğretmeye devam ettiğimiz sürece kimse gelişmiş, erdemli, ahlaklı bir toplum beklemesin.

Kur'an'da, peygamber kıssaları, tarihî şahsiyetler, çeşitli kavim ve topluluklar, yaşanan olaylar, tevhit ve şirk mücadelesi gibi örnekler, sırf tarih bilgisi olarak değerlendirilmemektedir.

İnsan fıtratı bugün ne ise on binlerce yıl önce de böyleydi ve bizden on binlerce yıl sonra da hep böyle olacaktır. Yaşanan her olay, üzerinde "akletmek, düşünmek, ders ve ibret almak" için her döneme uyarlansın diye anlatılmaktadır. Akletmek, Müslümanlar tarafından terk edildi. Bu yüzden sefil hâle düştüler.

"Düşün özünde apaçık olan ve hakikati bütün açıklığıyla ortaya seren bu Kitap!

Onu, akletmeniz (düşünüp kavrayabilmeniz) için Arapça bir hitabe yaptık.

Ve O, katımızda bulunan bütün vahiylerin kaynağından çıkmıştır; O, gerçekten yücedir, hikmet doludur." (Zuhruf/43:2-4)

Bu bilinç ile okuduğumuz her kıssanın ve geçmişteki toplulukların serüveninin tarih boyunca yaşandığı gibi günümüzde de yaşandığını görür ve tanık oluruz.

Bin yılı aşkın bir süredir Kur'an-Müslüman ilişkisi ve Müslüman toplumun Kur'an karşısında takındığı tavrın Hz. Nuh ve kavminin durumundan farksız olduğunu açıkça görebiliriz. Hz. Nuh, kavmine Allah'ın dinine uymaları konusunda defalarca öğüt verdiği ve onları Allah'ın azabına karşı defalarca uyardığı hâlde, onlar Hz. Nuh'u yalanlamış ve şirk koşmaya devam etmişlerdir. Hz. Nuh'un "elli yılı eksik olmak üzere bin sene" yaşadığı dikkate alındığında, biz Müslümanların Kur'an karşısındaki durumumuz çok daha iyi anlaşılmaktadır:

"Nuh şöyle yakardı: 'Ey Rabb'im! Ben toplumumu gece gündüz davet ettim. Fakat çağrım, onların kaçışlarını artırmaktan başka bir işe yaramadı. Ben onları, sen kendilerini affedesin diye çağırdıkça, parmaklarını kulaklarına tıkadılar, elbiselerine büründüler, inat ve ısrar ettiler ve kibirlendikçe kibirlendiler.'"
" (Nuh 5-7)

Hz. Nuh'un diliyle devlet-iktidar, saray, siyaset, sermaye, servet, para, din, seçkinler, halk ve köleleştirilmiş gruplar bir arada karakterize edilerek sunulmaktadır.

Üzerinde en çok durulan ve detaylarıyla anlatılan Firavun-Musa kıssası başlıca örneklerden biridir. Bu kıssada adı geçen Firavun, Musa, Karun, Haman-Bel'am ve İsrailoğulları birer karakter olarak değerlendirildiğinde, Kur'an'da 'misal' olarak verilen olayları anlamak çok daha kolay olacaktır.

Kur'an'da ders olarak anlatılan buna benzer tarihî kıssalar günümüze uyarlandığında, en başta Müslümanlar için büyük benzerlikler oluşturduğu görülecektir.

2- Sünnet

Karanlık geceler gibi işlerimiz, dini hayatımız, dinle ilgili düşüncelerimiz karışmış, karmaşık yollar içinde kaybolmuşuz. İslam'a giden yolların mezhep, meşrep, cemaat gibi adresleri bulmakla ancak mümkün görülmesi İslam'dan sapmak için yeterli olmuştur.

Bütün bunlar dini hayat için kolaylaştırıcı olabilir. Ancak bu araçların hiçbiri İslam'a doğrudan giden yolu aydınlatacak bir ışık, istikameti gösterecek bir rehber, bir pusula veya harita değildir. Karanlık içinde şaşkın durumda olan biz Müslümanları aydınlığa ulaştıracak bir pusulaya ihtiyacımız vardır.

Kaybedecek vaktimiz yok, zaman aleyhimize işliyor, ya helak olacağız ya da yolumuzu aydınlatacak bir ışık, doğru yolu gösterecek bir rehber, bir pusula, bir harita bulacağız.

Bu pusulayı 1400 yıl önce Peygamber bize şöyle göstermektedir: “Karanlık geceler gibi işler karıştığı zaman Allah'ın kitabına sarılın.”

Resul-ü Ekrem bunu yaşayarak göstermişti. Karanlığı aydınlatan kitabın hem elçisi hem mübelliği hem de yaşayan canlı örneği idi. Bu örnek olma durumu, Resulullah'ın vahyi uygulamasında ve yine Resulullah'ın ahlak ve yaşamında mevcuttur. Peygamber'in bu örnek yaşamı Kur'an-ı Kerim'den aldığını gözden kaçırmamak gerekir. Kur'an karanlığın ve cehaletin kapladığı bir coğrafyada, zulmeti, karanlığı, cehaleti

din bilen bir toplumda karanlığı aydınlatacak bir ışık olarak okumayı, öğrenmeyi, bilmeyi, bilgiyi ve ahlakı öğütleyen bir kutsal kitaptır.

Bu durumu Kur'an-ı Kerim şöyle özetlemektedir: “Allah inanç sahiplerine yakındır, onları koyu karanlıktan aydınlığa çıkarır.” (Bakara/2:257)

Müşrik olarak tanımladığımız cahiliye Araplarının karanlık dünyalarını aydınlatan ve oradan yeryüzüne yayılan parlak ışıkların, günümüzde yansımalarını engelleyen gerekçelerin hâlâ geçerli olduğu açıktır. İlahi mesaj olarak Kur'an, karanlığı bilgi, hikmet ve irfanla aydınlatmıştı. Cahiliye toplumundan bir bilgi toplumu oluşturmuştu.

Kur'an'ı bir İslam kitabı değil de bir din kitabı olarak çağımıza taşımak mümkün müdür? Temel soru, bunu nasıl başaracağımızdır. Burada İslam ve din arasındaki farkı gözden kaçırmamak gerekir. İslam, Âdem Peygamber'den itibaren insana verilen mesajlar ve ilkelerdir. Din ise bu ilkelerin tarih içinde yaşama geçirilmiş biçimleridir. Bu ilkelere ister “hanif dini” ister İbrahim'in dini diyelim, bütün peygamberlere gönderilmiş olan din tektir ve o din de “İslam” dinidir.

Resul-ü Ekrem'i İslam peygamberi değil de Müslümanların peygamberi olarak çağımızda hayatın her alanı için örnek alabilir miyiz?

Kur'an'ı da, Resulullah'ı da çağımıza taşıdığımızı düşünmüyorum. Aksine çağlar öncesinde her ikisinden de uzaklaşmıştır Müslümanlar. Asırlardır Müslümanlar

Kur'an'dan, Peygamber'den ve İslam'dan uzak bir yolculuk sürdürmektedirler.

Kur'an, İslam ve kâinat kitabı; Resulullah da İslam ve ahlak peygamberidir. Resulullah'ın sünneti de bundan başkası değildir. Kâinatı anlamayan ve ahlak üzere olmayan bir Müslümanlığı İslam olarak tanımlamak mümkün müdür?

Sünnet; Kur'an'ı bir hidayet rehberi olarak çağın ruhuna uygun anlamak ve yaşamaktır. Bunun örneğini de Peygamberde görüyoruz. Sünnet, Resul-ü Ekrem'in Kur'an ile bir toplumu nasıl değiştirdiğini, bunun için nasıl mücadele verdiğini bilmek ve örnek almaktır. Bu değişimde peygamberin rolü rehberliktir ve kendisine gönderilen ilkeleri hayata geçirmesindeki tutumu, mücadelesi ebedi bir örnek ve sünnet olarak varlığını sürdürecektir.

Sünnet, Asr-ı saadeti olduğu gibi günümüze taşımak da değildir. Sünnet, yüce ahlak üzere olmaktır; Kur'an-ı bir kâinat ve İslam kitabı olarak anlamak, aydınlattığı yolda yürümek ve yaşamaktır.

Sünnet, Hz. Peygamber'in bir beşer olarak yaptıkları değil, Resul sıfatıyla yaptığı ve müminlerden de yapılmasını beklediği şeylerdir. Bu bağlamda sünneti, Kur'an'a uygun bir yaşam tarzı ortaya koymak olarak görmek gerekir çünkü nübüvvet ve Hz. Muhammed, İslam'ın doğru yaşam biçimini gösteren bir örnekliktir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bize bunu emrediyor: “Şüphesiz, sizden Allah'a ve âhîret gününe kavuşmayı uman ve Allah'ı çok ananlar için, Allah'ın Peygamber'inde güzel bir örnek

vardır.” (Ahzab/33:21)

Sünnet demek olan Hz. Peygamber’in İslam’ı yaşama biçimini Kur’an anlayışından ayrı düşünemeyiz. Hz. Ayşe’ye (r.a.) Peygamber’in yaşamı sorulduğunda; “Onun ahlakı Kur’ân’dı” diyerek Hz. Peygamber gibi bizlerin de ahlaki yaşam tarzını Kur’an’a müracaatla öğrenmemiz gerektiğini tavsiye etmiştir.

Bugüne taşımamız gereken, geçmiş dönemlerin yaşam tarzı değil, Kur’an’a uygun yaşayan Resul-ü Ekrem’in ahlakıdır. Sünnet, Hz. Peygamber gibi ana kaynak olan Kur’an’dan beslenmektir. Sünnet; Kur’an’ın toplumla buluşma yöntemidir. Bu durumda sünneti reddetmek; yöntemi, modeli, uygulama biçimini yok saymaktır, bu da gerçekçi olmaz.

İlim ve hikmet ehlinin, din bilginlerinin, ilahiyatçıların, aydınların öncelikli çabası toplumu saf, berrak İslam düşüncesi ile buluşturmaktır. Bunun için Kur’an’ı Peygamber’den ayırmadan ve ayrıştırmadan bir bütün olarak anlamak gerekir.

Yapılması gereken Kur’an’la yüz yüze gelmek, Kur’an rehberliğinde yaşadığımız çağı anlamaya çalışmaktır. Bu yönüyle sünnet, değişimi, yenilenmeyi, gelişmeyi Kur’an rehberliğinde başarmaktır.

3- Hadis

Hadis, Hz. Peygamber’in sözleri için kullanılır. Elbette Hz. Peygamber din başta olmak üzere ihtiyaç duyulan her alanda söz söylemiştir. Buhari ve Müslim başta olmak üzere birçok âlimin,

zor koşullarda ve on binlerce rivayet arasından süzerek bir araya getirdikleri Hadis külliyatı çok önemli ve değerlidir. Bu alanda büyük gayretlerle derlenmiş eserlerin korunması, tartışılmaya açılması ve üzerinde tezlerin yazılması önemlidir. Uydurma ve zayıf hadisleri bahane ederek hadisleri tamamıyla reddetmek doğru değildir.

Dinin ana kaynağı Kur'an olduğuna göre, hadisler de bu kaynağa göre değerlendirilir. Hadislerin güvenilirliği rivayetleriyle ilgilidir. Rivayet zincirinde genelde kuşkular olduğu için kesin bir ifade ile Hz. Peygambere isnadı mümkün değildir. Sorun, Hz. Peygamber'in sözlerinde (Hadis) değil, sözün Hz. Peygambere ait olup olmamasındadır. Bu yönde kuşku duyulması gayet doğaldır.

Peygamber sonrası başlayan tartışmalar, sahabeyi kendi içinde ayırıştırırken, çatışmalar da sahabeye olan güvenin azalmasına neden olmuştur. Özellikle Cemel ve Sıffin savaşlarından sonra başlayan tarafgirlik, yeni bölünmelere, güvensizliğe ve derinleşen bir düşmanlığa zemin hazırlamıştır.

Taraflar ancak kendi grubuna dâhil olan sahabeye itimat etmiş ve karşı tarafta olan sahabeye güven duymamış ve itimat etmemiştir. Birbirlerinin aleyhinde kullanmak için İslam'dan referans arayışına girenler, haklı olduklarını gösterecek referanslar bulamayınca en kolay yöntem olarak hadis rivayetlerine müracaat etmişlerdir.

Kaos ve çatışma ortamlarında ve tarafların birbirlerinin aleyhine dinî referans araması, hadis rivayetinde sorunlar

oluşturmuştur. Güvenilir bir sahabe olmasına rağmen karşı tarafta olduğu için rivayeti yok sayılmış veya değiştirilerek aktarılmıştır. En kötüsü de on binlerce uydurulmuş ifade hadis olarak aktarılmıştır. Hadisler, Hz. Peygamber döneminde yazılmasına izin verilmediğinden ve Kur'an gibi kitap haline getirilmediği için değişikliğe uğraması, ekleme ve çıkarmaların olması kolay olmuştur.

Dini belirleyen vahiydir, bir yaşam modeli olarak vahyi ortaya koyan ise peygamberdir. Peygamberin görevi dininin doğru anlaşılmasını, doğru anlatılmasını ve doğru bir şekilde yaşanmasını sağlamaktır. Bu bağlamda peygamberin kendisine ait olduğundan şüphe edilmeyen sözleri, davranışları, uygulamaları dini hayat için örnek ve bağlayıcılık teşkil eder.

Ancak peygamberin yaşamı bundan ibaret değildir. O her şeyden önce bir insandır, insani ihtiyaçları vardır; bir ailesi, akrabaları, dostları, komşuları ve yakın çevresi olmuştur. Bu alandaki ilişkileri önemli ve bizim için önemlidir ancak bunlar din değildir ve din olarak yaşanılması söz konusu da değildir. Müslümanın sorumlu olduğu alan, din boyutudur.

Sünnet ve Hadis Arasındaki Fark

Sünnet; Hz. Peygamber'in Kur'an referanslarıyla ortaya koyduğu yüce ahlak ve ona dayalı yaşam modelidir. Hz. Peygamberi, sünnet ve ahlakını doğru anlamadan İslam'ı doğru anlamamız mümkün değildir.

Peygamber modeli olarak tanımlayabileceğimiz sünneti, zamanın ruhuna uygun olarak yeniden yorumlamak zorundayız. Sünneti olduğu gibi yaşadığımız çağa taşımak İslam'ın ruhuna ve değişim anlayışına uymamakla birlikte bu durumda sünnet, sünnet olma özelliğini de kaybeder. Çünkü sünnet, Kur'an'ı yaşama pratiğidir.

Hız. Muhammed'in din olarak tebliğ ettiği, yaşadığı ve uyguladıklarının tamamı sünnettir. Fikir, görüş ve yorum olarak önemli olsa da Ehli Beyt, sahabeler, müctehid ve ulemanın söz ve uygulamaları din ve sünnet değildir, din ve sünnet adına hiçbir bağlayıcılığı yoktur.

Hız. Peygamber gibi giyinmek bir tercihtir, sünnet değildir. Peygamber, içinde yaşadığı ve ait olduğu toplum gibi giyiniyordu. Resul-ü Ekrem özel bir dini kıyafet giymemiş ve giyilmesini de önermemiştir. İçinde yaşadığı toplumdan farklı giyinmediğini biliyoruz. Hatta en azılı düşmanları olan Ebu Süfyan, Ebu Cehil, Ebu Leheb gibi giyinmeye devam etmiştir. Kıyafeti ile onlardan ayrışmamış; ahlak, İslam ve rahmet özellikleri ile ayrılmış ve farkını bu yönde ortaya koymuştur.

Peki, cübbe, sarık ve sakal gibi dini kisveler nereden çıktı? Bir peygamberin kıyafetini model olarak benimsemek veya kişisel bir tercih olarak giymek ayrı, kıyafet ile peygamberi temsil etmek iddiası veya sünnet olarak tanımlamak ayrı şeylerdir. Aynı kıyafeti Mekkeli müşrikler ve Müslümanlar da giyiyor; kıyafetler üzerinden ayrışmıyorlardı.

Nasıl oldu da peygamber ahlakı, ilmi, merhameti ve adaleti

yerine kıyafeti ve dış görünüşü ile temsil edilmeye başlandı? Baskın bir kültür olarak değerlendirmek, bu kisveyi uygun görenleri hoş görmek elbette gereklidir, kıyafet özgürlüğü bu kişiler için de bir haktır. Ancak dini bir kisve olarak giyilmesi ve sünnet olarak görülmesi aldatıcı ve aldatmaya yöneliktir.

Bu ayrımı Bayraktar Bayraklı “nebi” ve “resul” sıfatları üzerinden şu şekilde yapmaktadır:

“Bize göre Hz. Peygamber’in resul olması, onun Allah’ın emirlerini alıp insanlara aynen ulaştırması; nebilik özelliği de bizzat kendisinin o buyrukları tatbik etmesi, kendini onlardan sorumlu tutarak hayata geçirmesi özelliğidir.”

Resul özelliği ile asla hata yapamaz; getirdiği mesaja bir harf bile ilave edemez (Hakka/69:44-46) ama nebilik özelliği ile bazı yanlış fetva ve uygulamalarda bulunabilir. (Tahrim/66:1)¹

Hadis ise Hz. Peygamber’in sözleri demektir. Sorun hadisin tanımında veya varlığında değil, hadis diye iddia edilen sözlerin Resulullah’a ait olup olmamasındaki kuşkuudur. Bu durum, Hz. Peygamber’in sağlığında yazılı kayıtlarda yer almadığı ve buna izin verilmediği için ancak vefatından sonra gündeme gelmeye başlamıştır. Hadislerin derlenmesi Peygamber’in vefatından sonra 70 ile 200 yıl arasında tamamlanmıştır. Takdir edilmesi gerekir ki bu kadar süre sonra tedvin edilen metinlerin tartışmalı olması kaçınılmazdır. Şîa ve Sünni geleneğin hadis külliyatı arasındaki fark, yakın dönemlerde yazılmış olmalarına rağmen iki ayrı peygamberden rivayet edilmiş gibi farklılık içermeleridir.

¹ Bayraktar Bayraklı, *Kur’an Tefsiri*, Cilt:7, s. 350.

Bu durum, hadis tedvinindeki tarafgirliğin en belirgin işareti olarak okunmalıdır.

Hz. Peygamber'den hemen sonra başlayan fikir ayrılıkları, tartışmalar hadis rivayetlerinde kuşku oluşturmaya başlamıştır. Müslümanlar arasında fitne ve bölünmelerin yaygınlaştığı, Cemel, Sıffin savaşları gibi Müslümanların birbirlerini öldürdüğü, on binlerce Müslümanın kanına girildiği bir ortamda rivayetlerin sağlamlığından şüphe etmemek akla ziyandır.

Tarafların haklılıklarını ispatlamak ve karşı tarafın haksızlığını göstermek için binlerce hadis uydurduğu dikkate alındığında, bir hadisin değişikliğe uğramadan rivayet edildiğinden emin olmak neredeyse imkânsızdır.

Kur'an'ın bir müdahale ile değiştirilmesi, eksiltilmesi veya fazlalaştırılması mümkün olmadığı için "hadis uydurma" gibi farklı yollara başvurulmuştur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra bir hadis furyası başlatılmış, bütün engellemelere rağmen on binlerce uydurulmuş söz, menkıbe, hikâye, öğüt ve hüküm "hadis" diye rivayet edilmiştir. Kur'an üzerinde yapılamayan tahrifat, uydurulmuş hadislerle yeni bir istikamet çizmiş ve Kur'an zamanla devre dışı bırakılmıştır.

Kur'an yerine, sorunların çözümü için hadislere müracaat edilmiş, oluşan boşluk hadislerle doldurulmuştur. Hadis âlimlerinin titiz çalışmalarına ve çabalarına rağmen uydurulmuş hadislerin tamamen ayıklanması mümkün olmamıştır.

Hangi gerekçeyle olursa olsun, Kur'an'ın devre dışı kalması dinî hayatı olumsuz etkilemekle kalmamış, dinî anlayışın

değişmesine ve farklılaşmasına yol açmıştır çünkü kendisinde bir eksiklik ve şüphe olmayan hadisler değil, sadece Kur'an'dır. "Kendisinde hiç şüphe olmayan ve sakınanlar için bir rehber olan Kitab" (Bakara 2), "Biz Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık" (Enam 38), ayetleriyle bu durum açık ve kesin bir şekilde ifade edilmiştir.

Ayrıca hadislerin ilahî bir güvencesi söz konusu değildir, güvence verilmiş olan sadece Kur'an'dır: "Kimsenin kuşkusu olmasın ki, bu uyarıcı/hatırlatıcı mesajı, ayet ayet Biz indirdik: ve yine kimsenin kuşkusu olmasın ki, (bütün tahriflerden) onu yine Biz koruyacağız." (Hicr/15:9)

Bugün de durum geçmişten farklı değildir. Şii, Sünni ve diğer gruplar hadis rivayetlerini ancak kendi görüşlerini teyit etmesi durumunda sahih kabul ederler. Mezhep, fırka ve siyasi görüş farklılıkları hadis rivayetlerinde de belirleyici olmaktadır.

Hadislere ilişkin iddialar Kutsi Hadisler için de söz konusudur. Teorik olarak Resulullah'ın ilham yoluyla aldığı ve ilettiği bir vahiy olması mümkündür veya Hz. Peygamber'in kutsal kitaplardan nakletmiş olması düşünülebilir.

Peygamber'in sağlığında Kutsi Hadis rivayetlerinin söz konusu olmadığı, yaklaşık bir asır sonra "Kutsi Hadis" adıyla ortaya çıktığı bilinmektedir.

Hadis rivayetleri hakkında çok yönlü tartışmalar ve farklı görüşler olmasına rağmen "Hadis Külliyatı" çok kıymetli bir çalışmadır; hadis ilmi için başvurulacak en önemli kaynaktır. Hadisler için en temel ilkemiz "Kur'an'a arz" ilkesi olmalıdır.

Bir hadis söz konusu olduğunda, onun rivayetinden ve sened kısmından önce, metnin ve anlamının Kur'an'ın ruhuna uygun olup olmadığına bakmak gerekir.

4- Asr-ı Saadet

Asr-ı Saadet ile Peygamber dönemi kastedilmektedir. Dört Halife dönemini ayrı tutmak gerekir. Ne yazık ki bu dönemde saadet bozulmaya yüz tutmuş; sivil, çoğulcu ve özgürlük zemini güven kaybetmeye başlamıştır. Halife seçimiyle başlayan hoşnutsuzluk, giderek ayrışmalara yol açmıştır.

Hız. Peygamber'in sağlığında sahabe, her şeyden önce İslam'ı saf ve berrak bir şekilde yaşıyordu. İktidar odaklı, çıkarıcı, siyasal bir programla değil, hayatın doğal akışında İslam'ı pratik olarak ortaya koyuyordu. Onlar için İslam doğal bir yaşam tarzına dönüşmüştü.

Ashab, sivil, özgür, eşit, farklı olanların haklarıyla var oldukları, bilgi, irfan, hikmet, adalet, dayanışma, ahlak gibi insanlık ve İslam değerleriyle buluşan medeni bir toplum örneğini sergiledi.

Kadın-erkek müminler imanda, kafir-mümin bütün insanlar ise farklılıklarıyla insanlıkta kardeş ilan edilmişlerdi. Peygamber bu gerçeği Veda Hutbesi'nde (konuşmasında) insanlığa duyurmuştur:

“Ey insanlar! Biliniz ki Rabb'iniz birdir, atanız da birdir. Bütün insanlar Âdem'den gelmiş, Âdem de topraktan

yaratılmıştır. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a, beyazın siyaha, siyahın da beyaza hiçbir üstünlüğü yoktur. Allah katında üstünlük ancak takva iledir...

Ey insanlar! Kadınların haklarına riayet etmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah'ın emaneti olarak aldınız. Onların namus ve iffetini Allah adına söz vererek helal edindiniz. Dikkat edin! Sizin kadınlar üzerinde hakkınız olduğu gibi onların da sizin üzerinizde hakları vardır. Sizin onlar üzerindeki hakkınız iffet ve namuslarını korumalarıdır. Kadınların sizin üzerinizdeki hakları geleneklere uygun biçimde yiyecek ve giyeceklerini sağlamanızdır. Kadınlar hususunda Allah'tan korkun ve onlara en iyi şekilde davranın.”

Veda Hutbesi, Hz. Muhammed'in 1400 yıl önce, karanlık bir çağda insanlığa sunduğu evrensel ilkelerden oluşur. İnsanın temel hak ve özgürlüklerini içeren, eşitliği ve adaleti esas alan bu hutbe, günümüzde geçerliliğini korumaktadır.

Medine'de inşa edilen medeni toplumun en belirgin özellikleri; özgür birey ve açık toplum olmak, hukukun üstünlüğüne inanmak, başkalarının hak ve hürriyetlerini korumak, kendisi için istediğini başkaları için de istemek, güvenilir ve dürüst olmak, ortak iyilikte ve hayırda yarışmak gibi her çağda yaşanması gereken prensipler ve bu prensiplerin içselleştirilmiş olmasıdır.

Eleştirel düşünme, özgür inanç, serbest dolaşım ve bilginin yaygınlaşması gibi medeniyet ilkeleri bu dönemde yaşam alanı bulmuştur. Sulhun, selametın, sükûnetin egemen olduğu bir

dönemden söz ediyoruz. Bu dönem her çağda örnek olacak bir modeldir.

Ancak Asr-1 saadet dönemine geri dönüş iddiası gerçekçi olmadığı gibi mümkün de değildir. Bu yöndeki düşünceler, çabalar, çalışmalar bir hayalden öteye gidemez. Bizim için örnek ve model olan; o seçkin insanların İslam anlayışı, aracısız Allah tasavvuru, nübüvvet ve âhîret inancı, medeni yaşamları, samimiyet ve fedakârlıkları, yaşamlarının sadeliği, saflığı, şeffaflığı ve güvenirlilikleri gibi bütün zamanlarda geçerliliğini sürdürecektir yüce ahlaklarıdır.

Peki, acaba ne oldu da bu yapı peygamber sonrasında kabile ve aile egemenliğine dönüştü?

Asr-1 saadetten sonra Müslümanlar olarak adım adım İslam'dan, dolayısıyla medeni yaşamdan ve bilgi toplumundan uzaklaşarak fırkalara, gruplara, hiziplere bölünerek ayrıştık. İktidar uğruna birbirleriyle savaşacak kadar düşman kamplara bölündük. Geriye ne Asr-1 saadet ne de medeniyet kaldı.

Akletmek, sorgulamak, eleştirmek, müzakere etmek, ilim ve hikmette yarışmak yerine biatçı, itaatçı, teslimiyetçi bir anlayışın tutsağı olduk. Allah, İslam, Peygamber ve medeniyet tasavvurumuz değişikliğe uğradı. Allah ile aramıza araçlar girdi ve İslamsız Müslümanlığa evrildik.

İlk Müslümanların en büyük avantajı çok iyi bildikleri, yakından tanıdıkları ve kendisinden emin oldukları Allah Resul'ünün aralarında olması, ilahi mesajı doğrudan ondan almalarıydı. Vahyi ondan öğrenirken pratiğini de onda

görüyorlardı ve onu örnek alarak yaşamaya gayret ediyorlardı. Bu boyutuyla bizden çok avantajlı oldukları açıktır.

Bizim de ilk Müslümanlardan daha avantajlı sayılabildiğimiz durumlar vardır. Bunlardan en önemlisi; parça parça, bölüm bölüm, sure sure veya ayet ayet inen ve yirmi üç yılda tamamlanan Vahiy'in bir bütünü olarak Kur'an ile muhatap olmamızdır. Kur'an ile tamamlanmış ve İslam olarak tanımlanmış, bütün kâinatı kuşatan ilkelerle çağlar ötesine ufuk açan bir sistem dini ile tanıştırıldık.

Peygamberi tanımak yönüyle de ilk Müslümanlardan daha avantajlı olduğumuz düşünülebilir. Onlar yakınında ve birlikte oldukları veya belli zaman dilimlerinde indirilen ayetlerle onu tanırken biz Hz. Peygamberi doğrudan Kur'an ile tanıma imkânına sahibiz.

Vahyin indirildiği ve tamamlandığı yirmi üç yıllık süreç içerisinde yaşanan zorluklarla, tehdit ve baskılarla, ödenen ağır bedellerle muhatap olmadan ve hiçbir eziyete maruz kalmadan elimize alabileceğimiz bir Kur'an'ın olması büyük bir nimet ve büyük bir avantaj değil midir?

Resul-ü Ekrem ve ashabının, inşasında ağır bedeller ödediği Kur'an emanetini tamamlanmış ve tanımlanmış olarak hiç yorulmadan, emek vermeden devraldık. Elimizde tamamlanmış ve tamamlanması da en büyük nimet olarak sayılmış Kur'an-ı Kerim vardır. "Bugün dininizi sizin için kemale erdirdim ve size olan nimetimi tamamladım; ve size din olarak (Allah'a) teslimiyeti (İslam'ı) uygun gördüm/seçtim ve razı/

hoşnud oldum.” (Maide/5:3)

Buradaki esas sorun yüklendiğimiz bu emaneti nasıl koruduğumuz, nasıl anladığımız ve nasıl yaşanır kıldığımızdır.

İlk Müslümanlar bu emaneti ve onun nasıl yaşanır kılınacağını gösteren ve anlatan Hz. Muhammed’i canları, malları ve bütün varlıklarını feda etmek pahasına korudular. Tek başına bu durum dahi onları bizden daha faziletli kılmaya yeterlidir. Onlar, hatasız, kusursuz, dokunulmaz, sorgulanmaz veya cennetlik oldukları için değil, ağır yükümlülüklerini yerine getirdikleri için örnek bir toplum oldular ve saygıyı, itibarı fazlasıyla hak ettiler.

Biz Müslümanların, onlar gibi fedakârlık yapmak ve ağır bedeller ödemek gibi bir yükümlülüğümüz yoktur. Onlar gibi bir sorumluluk yüklenmemize de gerek yoktur çünkü onlar, Resulullah’ı ve parça parça inen vahyi korumakla yükümlüydüler ve bunun için canlarını, ailelerini, mallarını ve sahip oldukları her şeyi feda etmek zorundaydılar.

Bizlere, Kur’an tamamlanmış olarak intikal etti ve artık Allah’ın korumasındadır, biz olmasak da Kur’an korunacaktır.

Allah’ın Resulü de aramızdan ayrıldığına göre onu korumak, onun hayatı için canımızı, ailemizi, malımızı feda etmek gibi bir yükümlülüğümüz yoktur. Bizim yükümlülüğümüz Peygamber örneğinde ve sünnetine uygun olarak Kur’an’ı; tıpkı Ashab gibi aynı iman ve samimiyetle okuyarak, tefekkür, tezekkür ve tedebbür ile anlayarak ve yaşayarak hayat kitabı yapmaktır.

Bir hidayet ve karanlığı aydınlatan bir ‘nur’ olarak, yol gösterici bir kitap olan Kur’an, hiç değişmeden günümüze kadar

gelmiş ve hep öyle kalmaya da devam edecektir. Kur'an'ın nuruna ihtiyaç duyan bizleriz.

Cahiliye çağında insanlar, edindikleri sahte tanrılar, kutsadıkları nesnelere, ilim, irfan ve hikmetten yoksun bir yaşam sürdürürken Kur'an'la tanıştılar. Kur'an ilk vahiy değildi, Hz. Muhammed de ilk peygamber değildi. Tevrat, İncil, Zebur gibi kitap ve sahifeler biliniyor, İbrahim, Musa, İsa, Davud gibi peygamberler de tanınıyordu.

Ancak kitaplar tahrif olmuş, sahifeler kaybolmuş, peygamberlerin yerini de kâhinler ve din adamları almıştı. Akıl ve bilgidен yoksun ve yoksul bir toplum ortaya çıkmıştı. Tahrif edilmiş ve uydurulmuş bir din ve putperestlik dahil çeşitli inançlarla hakikatlerin üzeri örtülmüş, yöneticiler, liderler ve din adamlarının ittifakı ile toplum sömürülüyordu.

Karanlık bir çağda ve böyle bir ortamda akıl, ilim ve hikmetle hakikatleri ortaya çıkarmak, öğrenmek, anlamak ve yaşanır kılmak için Kur'an indirilmeye başlandı. Buradan da anlaşılacağı üzere; okumanın, bilginin, medeniyetin olmadığı yerde cehalet ve cahiliye vardır. İslam'da okumanın ve düşünmenin önemi şu ayetlerle vurgulanmaktadır:

1. “Oku yaratan Rabb'in adına, 2. insanı bir yumurta hücrelerinden yaratan!
3. Oku çünkü Rabb'in Sonsuz Kerem Sahibidir,
4. (insana) kalemi kullanmayı öğretendir,
5. insana bilmediğini belleten!” (Alak/96:1-5)

İlk mesajın “Oku!” emriyle başlaması sıradan bir okuma emri

değildir. Bu emrin “Kur’an okumak” anlamında olduğu görüşleri de eksik ve yetersizdir. Elbette emir, Kur’an okumayı ve anlamayı da içermektedir ancak henüz Kur’an indirilmemişken böyle bir emrin başka mesajlar içerdiği çok açıktır.

Emri sadece “oku” anlamında yorumlamak da eksik ve yetersizdir. Aynı emrin, “düşün, tefekkür et, araştıır, anla, anlat, ilet, okuma yap” gibi çok daha kapsamlı anlaşılması gerekir. Sonrasında gelen ayetler de bunu ifade eder. Öncelikle bir yaratıcıya ve onun yarattığı insanın yaratılışına dikkat çekilmektedir.

Yaratıcının ismiyle, önce yaratıcıyı tanıyarak, onun en güzel biçimde yarattığı insanın yaratılışını düşünerek bir “okuma” yap. “Allah ile önce kendini tanı!” Kendi yaratılışını ve serüvenini bilmeden, öğrenmeden, üzerinde düşünmeden muazzam kâinat sistemini ve onun yaratıcısını bilmek mümkün müdür?

İnsanın, kendi yaratılışının ve kendi hayatının anlamını kavramadan yaratıcısını hakkıyla bilmesi mümkün değildir. Yunus Emre “İlim ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir, sen kendini bilmezsen, ya nice okumaktır.” sözüyle okumanın önemini gözler önüne sermektedir.

Hız. Muhammed’e isnat edilen bir sözde “kendini bilen Rabb’ini bilir” ifadesi hadis olmasa da ayetin anlamıyla uyumludur. “Kendini bil” söylemi Sokrates dâhil birçok filozofa da isnat edilmektedir.

Ayrıca ilk ayeti “oku” ile başlayan Kur’an, ilmin kapısını göstermiş ve inananlara bu kapıdan içeri girmelerini emretmiştir.

Buna göre her mümin, ilim kapısından içeri girerek Allah'ı, kendisini ve kâinatı bilmekle yükümlüdür.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde imansız bir İslam mümkün olmadığı gibi ilimsiz bir iman da yeterli değildir. İslam, medeniyet dinidir. Medenileşmek de ancak ilimle mümkündür. İlimsiz medeniyet, medeniyetsiz İslam olmaz.

5- Mezhep

Mezhep; takip edilen, gidilen yol demektir. Din anlayışındaki farklı yorumlardan ortaya çıkmış ve kurumsallaşmış beşerî oluşumlardır. Hedefe varmak için farklı yolların tercih edilmesi olarak da tanımlayabiliriz. Bu bağlamda dini hayatın farklı yorumlanması ve bu alanda farklı görüşlerin ortaya çıkması doğaldır.

Sorun, mezheplerin kurumsallaşması ve din ile özdeşleştirilmesiyle başlamıştır. Zira Müslümanlar arasındaki anlayış farkı, görüş ayrılıkları yorum olmaktan çıkmış din halini almıştır.

İslam'ın evrensel tanımından çıkarılarak yalnızca Müslümanların dini olarak kabul görmesi, mezheplerin ve meşreplerin, modern çağda da siyasi yapıların ve cemaatlerin dini olarak kurumsallaşmasına yol açmıştır.

“Dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlarla senin hiçbir ilişkin yoktur. Onların işi Allah'a kalmıştır. Sonra Allah, onlara yaptıklarını haber verecektir.” (Enam/6:159)

Dini, bir mezhep ile biçimlendirmek ayrıdır, karşılaşılan sorunları bir mezhep aracılığıyla çözmek çok ayrı bir uygulamadır. Sosyolojik açıdan mezhepler, toplumsal gerçekliğimiz olmakla birlikte bizlere sunulan zengin birer bilgi mirasıdır.

Tarihî bilgi ve tecrübeler insanlık için hep zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Bizim de bu alanda yazılmış eserlerden, farklı görüşlerden yararlanmamız gerektiği çok açıktır. Ancak mezheplerin ve bu görüşlerin hiçbiri din değildir; İslam hiç değildir.

Mezhep imamı olarak bilinen dönemin âlimlerini “mezhep kurucuları” olarak tanımlamak da doğru değildir. Onların içtihatları, görüşleri kabul görmüş ve “mezhep” olarak tercih edilmiştir. Farklı görüşleri olan yüzlerce âlimden az sayıda insanın görüşleri “mezhep” olarak bugüne kadar devam etmiştir. Bunun nedeni, tek başına bu imamın görüşleri de değildir. Egemen güçlerin baskıları, zulüm ve işkencelerinin de mezheplerin devamında büyük rolü olmuştur.

Ebu Hanife, İmam Şafî ve Ahmet b. Hanbel gibi mezhep imamlarının baskı altına alınmaları mezhep aidiyeti nedeniyle değildir. Yönetim sisteminin ve uygulamaların hukukiliğini tartışma konusu yapmaları ve hukukun icrasını talep etmelerinden dolayıdır.

Hukuk adamı/bilgini olmanın gereği olan baş eğmeme dürüstlüğünü göstermeleri nedeniyledir. Hukuk dışı uygulamaları eleştirmeleri ve zulüm düzeninin adını koydukları

içindir.

Esas itibarıyla bu hukuk bilginlerinin hiçbiri bir mezhep kurma iddiasında da olmamışlardır. Mezhep, müctehid imamların talebeleri ve kendilerinden sonra gelen fukahanın seçtiği bir yoldur. Mezhep kurucuları da esas olarak bu fukahadır.

Aynı durum tasavvuf geleneği için de söz konusudur. Hallâc-ı Mansûr, dönemin Şafiî mezhebine mensup kadısı İbn Süreyc'in karşı çıkmasına rağmen "En-el Hak" sözüyle "ulûhiyyet" iddiasında bulunduğu gerekçesiyle öldürülmüştür. Oysa öldürülmesinin gerçek nedeni, Abbâsîler'e karşı ayaklanmış olan Karmatîler'le iş birliği yaptığı iddiasıdır. Aynı dönemde ve aynı görüşlere sahip olan Bâyezîd-i Bistâmî'ye dokunulmaması, bu iddiayı güçlendirmektedir.

Yöneticilerin birçok sufi ve âlimin idamına veya linç edilmesine karar vermiş olmaları bir mezhep, meşrep veya itikadi sebeplerden dolayı değildir. Zira itikat, infaz nedeni değildir. İdamlar tamamen siyasidir.

Bu kişilerin itiraz ve isyanı Allah'ın dinine değil, yöneticilerin, devletin ve iktidara yaslanan ulema ve yandaşlarının dinine karşıdır. Onlar, Allah'ın dini olan İslam'a değil, siyasetin, devletin onaylayıp yaşamına izin verdiği ve din adamlarının İslam olarak uydurdukları Müslümanlığa karşı isyan etmişlerdir. Onlar, sahibi Allah olan dine değil, sahibi din adamları, yöneticiler, egemenler, zengin sınıf ve cahiller sürüsü olan dine başkaldırmışlardır.

Fırkaların, mezheplerin ve tarikatların kurumsal hâle gelmesi dinin kurumsallaşmasını ve siyasallaşmasını kökleştirmiştir. Bu temelde, Müslüman âlimler de kurumsal dini, gelenekçiliği ve siyasi otoriteyi zedelememek üzere mezhepler üzerinden faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Zamanla katı muhafazakârlığa, Müslümanlığa dönüşen bu anlayış, yenilenmeyi, çağı yakalamayı da engellemiştir. Bu gerçeği anlamak için Müslümanlık geleneği, mezhep ve tarikatlarla çatışmak doğru değil, çözüm de değildir. Gerçeklere ulaşmak için hiçbir kesimle mücadele etmeden doğrudan İslam ile muhataplık inşa etmek gerekir.

Mezheplerden hiçbiri ve hiçbir görüş, yorum veya içtihat mutlak değildir ve dini tanımlamaz. Kendi koşullarında, dönemlerinde ortaya çıkmış, yaşanmış ve tarih içinde kalmışlardır. Kuşkusuz mezhep imamlarının, müçtehit ve âlimlerin görüşlerini, eserlerini yok saymak, yararlanmamak söz konusu değildir.

Bugünkü anlayış bağlamında Kur'an'a, akla, çağın ruhuna uygun düşmeyen görüş ve yorumları tarihsel olarak görmek zorundayız.

Fırkalar, mezhepler, tarikatlar, gruplar, cemaatler, partiler, ideolojiler Müslümanlar tarafından dini referanslarla geliştirilen modellerdir. Bazıları siyasi, bazıları resmi, bazıları yarı resmi ve bazıları da gayri resmi oluşumlardır. Hiçbiri din değildir ve dinin yerine geçmez. Dönemlerine, koşullara ve faaliyetlerine göre yararlı veya zararlı olabilirler.

Asr-1 Saadet dediğimiz Hz. Peygamber döneminde, mezhep,

cemaat, tarikat gibi beşerî oluşumlara rastlanmamaktadır. Benzer oluşumların Hz. Peygamber'den sonra farklı zaman diliminde ortaya çıktıkları bilinmektedir.

Dinde yeri olmayan siyasi ve itikadi mezhepleri ayrı tutuyorum ancak ameli mezhepler, dini hayatın kolaylaştırılması için din âlimlerinin içtihatlarından teşekkül etmiştir. Zamanla kurumsallaşmış ve dini hayatı kilitlemiştir.

Siyasi, itikadi ve ameli mezhepler, daha sonra da tarikatlar ve cemaatler dinin yerini almaya başlayınca din farklı yorumlarla önce Müslümanlaştırıldı, sonra da fırkalarla tanımlanmaya başlandı. Her fırka kendisini “Fırka-i Naciye” (tek doğru-kurtuluş adresi) olarak “din/İslam” gibi görmeye başladı. Böylece din/İslam; evrensel kimlikten çıkarılarak coğrafi, yerel ve milli bir kimliğe bürünmüş oldu.

Her fırkanın, grup ve milletin kendisine özgü bir dini oldu. Dahası bütünden parçalara bakmak yerine her kesim inandığı, yaşadığı dini “İslam” olarak tanımlayarak parçayı bütünün yerine ikame etti. İnsanlığın ve tüm varlıkların ortak paydası olarak “İslam bilinci” kayboldu. İslam artık Müslümanların dahi ortak paydası olmaktan çıktı.

Asırlardır “İslam” olarak takdim edilen din, esas olarak bir mezhep, fırka, devlet veya milli ve coğrafi bir aidiyeti ifade eden, farklı kültürlerle inşa edilmiş İslamsız bir Müslümanlıktır. Yaşadığımız kaos ve karanlığın bir nedeni de işte bu dindir çünkü örgütlü din, yeryüzünün en tehlikeli yapılanmasıdır. Bugün de yeryüzünün en tehlikeli yapılanması hiç kuşkusuz örgütlü dini

gruplardır.

Esas itibarıyla mezhep imamlarının hiçbirisi, sınırları çizilmiş, kesinleştirilmiş ve net olarak belirlenmiş bir alanı tarif etmemiştir. Kendi anlayışlarına göre yorumlar yapmışlar, müzakere ve münazaralarda bulunmuşlar, kuvvetli deliller karşısında görüş değiştirmişler ve değişime hep açık olmuşlardır.

Daha önemlisi içtihatlarını, iktidarların belirlediği kriterlere göre değil, özgür iradeleriyle ortaya koymuşlardır. İktidar onayıyla ve iktidarla barışık ilmî faaliyetleri ve içtihat yapmayı reddeden İmam Şafiî, İmam Ebu Hanife, İmam Ahmet b. Hanbel gibi müçtehitlere yönelik baskılar, şiddet ve işkenceler bilinmektedir.

Onları seçkin kılan bu davranış biçimleri olduğu kadar, kamusal alandan uzak durarak sivil-toplumsal alanda faaliyet göstermiş olmalarıdır. Ayrıca kamu görevlisi olmayı reddetmeleri ve topluma yönelik baskılara karşı duyarlılık göstermeleri onları farklılaştırmıştır.

Esas mezhep kurucuları bu seçkin imamların talebeleri olmuştur. İçtihat sınırlarını, taklit ettikleri imamların yorumlarıyla sınırlandırmaları ve yorumlarını tercih ettikleri imamı taklit etmeyi yeterli bularak içtihatı sadece bu yorumlar üzerinden belirlemeleri mezhep taasubuna yol açmıştır.

Zamanla bu taasub, mezhepleri din statüsüne çıkarmış ve Kur'an'dan uzaklaştırmıştır. Artık mezhep farklılıkları sadece fıkhıta/hukuk yorumlarında değil, dinde de farklılaşmaya, ayrışmaya yol açmıştır. Kur'an ışığında çağın ruhuna ve

toplumsal koşullara göre şekillenmesi gereken fıkıh/hukuk, mezheplerin dar kalıplarında sıkışarak gelişmelere karşı bağnazlığa, taklide sığınmıştır. Böyle bir anlayışın tabii sonucu olarak geleneksel fıkıh mezhepleri, tarihî aksiyoner, değişimci fonksiyonlarını yitirerek “kara kaplı” kitaplarla yetinmeye ve bilimsel araştırmalara karşı direnmeye çalışmışlardır.

6- Tasavvuf

Tasavvufun birbirinden farklı çok sayıda tanımını vardır. Lakin Ma’rf-i Kerh tasavvufu şu şekilde tanımlamaktadır: “Tasavvuf hakikatleri almak, sırlar hakkında konuşmak ve halkın elindeki şeylere mit bağlamamaktır.”

Kerh’nin bu tanımından onun, tasavvufu dünyevi olana itibar etmemek ve varlığın özünü, ruhunu anlamayı amaçlayan bir din anlayışı olarak gördüğünü anlıyoruz.

Tasavvuf ne Hint mistisizmi ne de antik Yunan felsefesinin uzantısıdır; Kur’n ve Sünnet’in insana, hayata, ahlaka, topyekn yaşamın her alanına dair felsefesini, kalb derinlikle hissetmektir ve bunu muhabbet, mrifet, aşk, takva ve vecd içinde yaşamaktır.

Tasavvufu; herhangi bir dinin derun, ruhan yönünü belirten “mistisizm” olarak tarif eden ve bu bağlamda Müslüman tasavvuf anlayışını da “İşlam mistisizmi” olarak tanımlayanlar olsa da tasavvuf ve mistisizmin ayrı ve farklı şeyler olduğu ortadadır. Sufilerin tasavvuf düşüncesi dünyada “muhabbetullah” (Allah sevgisi) ve ahirette “cemalullah” (Allah’ı

seyretmek) biçiminde özetlenebilir.

Tasavvuf ve tarikat aynı şeyler değildir. Tasavvuf; bireyseldir. Sufi, birey olarak her türlü kötü düşünceden, bunun için de dünyalıklardan soyutlanarak saf, temiz, arınmış olarak Allah'a ulaşmaya çalışır. Cennete gitmek veya cehennemden korunmak gibi bir beklentisi de yoktur. Sufiler bir mürşide ihtiyaç duyarlar ancak aşkları mürşide değil Allaha'dır. Bir sufinin tek amacı, cemelullahı bir kez de olsa seyretmektir. Sadece dünyayı değil, cenneti de cehennemi de umursamaz.

Tarikat ise şeyhin öncülüğüne ve şefaatine ihtiyaç duyar. Müritler cehennem korkusu yaşadığı için cennete gitmenin yollarını ararlar. Şeyhin bütün müritlerine Allah katında şefaate edeceğine ve hepsinin cennete gitmesini sağlayacağına inanırlar. Bunun karşılığında şeyhe sadakatle bağlanır ve iradelerini tamamıyla şeyhe teslim ederler.

Sorgulanması gereken, "Yeryüzünde ve göklerde ne varsa O'nundur. O'nun izni olmaksızın nezdinde şefaate edebilecek olan kimdir?" (Bakara/2:255) ayetiyle Allah'ın izni olmadan peygamberler dahil hiç kimsenin şefaate edemeyeceği çok açık ifade edildiği hâlde, henüz yaşarken şefaate etme garantisi nasıl verilebilir?

"Elbette kendilerine peygamber gönderilenleri de gönderilen peygamberleri de sorguya çekeceğiz." (A'raf/7:6) ayetiyle peygamberlerin dahi sorguya çekilecekleri kesin olarak belirtilmektedir. Buna göre veli, mürşit, gavs, hazret, şeyh, halife ve imam gibi önderlerin hesap vermeden cennet garantileri

yokken, henüz yaşarken sadık müritlerine nasıl olur da cennet garantisi verebiliyorlar?

Hesap gününün tartışmasız “tek maliki/hâkimi” (Fatiha/1:4) Allah olduğu hâlde müritlerini kibrit kutusunda veya bir himmet ve şefaitle hesap vermekten nasıl kurtarabileceklerini sorgulamak gerekmez mi?

Tarikatlar içinde çok sayıda şeyhin/âlimin toplumsal barışa büyük katkı verdiği, hakikat mücadelesi uğruna ağır bedeller ödediği, bazılarının hayatını feda ettiği bilinmektedir. Ancak özellikle tarikat mensuplarının, tarih içinde tarikatların nasıl bir sömürü düzenine evrildiğini, gerçeklerden koptuğunu, tasavvuftan saptığını ve dünyevileştiğini görmeleri gerekir.

Her durumda tarikatlar, cemaatler, gruplar, fırkalar, medreseler, dergâhlar, örgütler, partiler gibi beşerî oluşumlar Müslümanların kendi içinde sosyal, siyasal ve sivil örgütlenme biçimleridir. Bunların hiçbiri din değildir ve İslam’ı asla temsil etmezler!

Cüneyd-i Bağdâdî: “Tasavvuf yollarından yalnız Resulullah’ın izinde gidenlerin yolu, insanı kemâle ulaştırır. Başka yollar çıkmaz sokağa benzer,” der.

Tasavvufa eleştiriler yöneltilebilir ancak tarikatlarla ortaya çıkan anlayış üzerinden tasavvufu eleştirmek doğru değildir. Tarihte temayüz etmiş şeyhlerin tamamını da aynı kategoride değerlendirmek yanlıştır.

Bu konuda bin yıl önce Şeyh Abdulkadir Geylani’nin okuduğu hutbe dikkat çekicidir:

“Yoksulun karnındaki bir lokma (bir yoksulu doyurmak),
bin mescid inşa etmekten daha hayırlıdır,
Kabe’ye örtü ve atlas giydirmekten de (daha hayırlıdır),
Allah için kalkıp rükû (ibadet) etmekten daha hayırlıdır,
Küfre karşı özveriyle ve keskin kılıçla cihad etmekten daha
hayırlıdır,
Sıcağın altında yıl boyu (bir ömür) oruç tutmaktan daha
hayırlıdır,
Yoksulun karnına inen un (lokma) artık güneş aydınlığı gibi
parlaktır;
Ey açları doyuranlar!
(Sizlere) müjdeler olsun.”

Bu hikayeden anlaşıldığı üzere tasavvuf, yalnız ibadet ve ritüellerden ibaret bir dini anlayış değil bunun ötesinde insana, doğaya ve canlı cansız bütün varlıklara karşı bir merhamet yaklaşımıdır.

7- Ahlak

Ahlak; Allah’ın bir mizan ile yarattığı ve insanı da içine alan kâinat nizamına uygun, uyumlu ve sorumlu yaşamaktır. Kâinat düzenini tahrip eden, bozan hiçbir davranış biçimi ahlakî kabul edilmez.

Ahlaklı insan, bir dine, bir millete ve bir coğrafyaya ait olan değil, kâinat düzenine uyan, bu düzeni koruyan ve zarar görmesini önlemeye çalışan insandır. İnsan gibi her canlının

ve doğaya ait bitki, su, hava, toprak gibi her varlığın yaşamsal alanı, sınırları, ihtiyaçları vardır. İnsana, alanlarını tahrip ve yok etmeden onlardan yararlanma izni verilmiş, bunun karşılığında saygı duymak, merhametle yaklaşmak, gerektiğinde ihtiyaçlarını karşılamak, hakkını, hukukunu koruma sorumluluğu da insana verilmiştir.

Ahlak bir dinle veya dini aidiyetle sınırlandırılmaz. Dini ve manevi olarak da tanımlanamaz, dini veya dünyevi olarak ayrıştırılmaz. İnsanlar arasındaki ilişki biçiminden de ibaret değildir. Adalet ilkesi gibi insanlığın ortak paydası olarak, insan ve diğer varlıkların, insan ve evrenin ilişki biçimini de düzenleyen temel bir ilkedir.

Yazar Ali Bulaç, “vahiy, temiz fitrat ve selim akıl” olmak üzere ahlakın üç temeli olduğunu belirtir. “Vahiy Allah’tan gelir; fitrat Allah’ın eşyayı ve canlıyı, bu arada elbette insanı üzerinde yarattığı ahenk ve normlar düzeni; akıl da doğru ile yanlışın, iyi ile kötülüğün arasını ayırmaya matuf ilahi bağıştır. Şu hâlde vahiy gibi fitrat ve akıl da ilahi menşe’lidir, yani Allah’tandırlar.”²

Din yokken ahlak ve ahlaklı insan vardı. Habil ile Kabil arasında yaşanan olayın esası da din ile değil ahlak ile ilgiliydi. Habil ahlaklı, Kabil ise ahlaksız insanı temsil eder. Dine ihtiyaç duyulmasının bir sebebi de insanın ahlaklı olmasına yardımcı olmasıdır. Bir dine mensup olmadığı hâlde ahlak sahibi nice insan olduğu gibi, bir dine mensup oldukları hâlde ahlak yoksunu nice insan vardır. Bir dini var diye insan ahlaklı sayılamayacağı

² *Haksöz Dergisi*, Temmuz – 2021, Sayı: 364.

gibi, dini yoktur diye ahlaksız da sayılamaz.

Buna göre her dindar vicdanlı ve ahlaklı olmak zorundadır ancak her ahlaklı insan dindar olmak zorunda değildir. Dini olmasa da ahlakı varsa iyi insandır.

Ahlak, insan olmanın, insan kalmanın zorunlu bir ilkesidir. Ahlakı önemsemeyen dindarlık anlayışının Müslümanları “ikiyüzlülüğe, çifte kişiliğe götürdüğünü ve bunun da dini tabirle riya ve samimiyetsizlik” olduğunu belirten Ali Bardakoğlu iyi (ahlaklı) Müslümanı şöyle tanımlamaktadır:

“Şayet iyi Müslümandan söz edeceksek, güvenilir ve dürüst olma, doğruluk, çalışkanlık ve üretkenlik, temizlik, nezaket, hiçbir insanın sizin elinizden, dilinizden ve davranışınızdan zarar görmemesi, kendiniz için istediğinizi başkası için de gönül ferahlığıyla isteyebilme, yanı başınızdaki insanın hak ve hukukuna saygı, kamu malını emanet bilme ve koruma, kimsesizi gözetme, istikamet sahibi olma gibi ne kadar erdemli davranış varsa onların hepsinden söz etmeliyiz.”³

Mümin kişi, doğru ve yanlış, iyi ve kötüyü, çirkin ve güzeli, yarar ve zararı idrak ettiği andan itibaren ahlaklı davranmakla sorumludur. Akıl ve idrak devam ettikçe yaşamının sonuna kadar ahlaklı olmak, ahlaklı davranmak zorundadır. İnsan, akletme ve idrak etme melekelere ile insanlığın bir sorumlu üyesi sayılmakta, bunların yok olması durumunda da sorumluluğu ortadan kalkmaktadır.

³ Ali Bardakoğlu, <https://www.dunya.com/gundem/prof-ali-bardakoglu-dinanahtar-teslim-bir-kurtulusu-garanti-etmez-haberi-628336> (Erişim: 13.09.21)

Hız. Peygamber'in "Ben ancak güzel (mekarim) ahlakı tamamlamak için gönderildim" ifadesindeki güzel ahlaktan maksat; doğru, dürüst, güvenilir, saygın, onurlu, şerefli, evrensel ahlak ilkeleriyle uyumlu bir yaşamdır. Peygamber böyle bir yaşam tarzını göstermek ve düzenlemek için gönderildiğini söyler. Bu sözü teyit eden de Kur'an-ı Kerim'dir: "Sen kesinlikle güzel (azim) bir ahlak üzeresin." (Kalem/68:4)

Resul-ü Ekrem'in, vahiy ışığı ve güzel ahlakıyla rehberlik ettiği toplum; yeryüzünün örnek medeni toplumu olarak tarihin en parlak sayfasında yer almıştır. Bir toplum, sadece bir alanda örneklik göstererek 'ahlaklı toplum' tanımını hak etmez çünkü ahlak bir bütündür, kurumsallaşmış her alanda var olunca anlam kazanır. Ahlak, "birey ahlakı, aile ahlakı, meslek ahlakı, iş ahlakı, siyasal ahlak, çevre ahlakı, bilim ahlakı" olarak bir bütündür.

Müslüman siyasetçi ve yöneticinin yaşam tarzı ve davranış biçimi de bu ahlaka uygun olmak, temsil ettiği veya yönettiği topluma karşı düzgün, dürüst, adil ve açık olmak zorundadır. Yalan söyleyerek, yalan vaatlerde bulunarak, yanıltarak veya aldatarak bir toplumu temsil etmek veya yönetmek İslam anlayışında ahlaksızlıktır.

8- Ümmi

En büyük ilahi mucize Kur'an olduğu hâlde Peygamber'den başka bir mucize beklemek veya peygamberin özellikleri

arasında mucize aramak, imanda bir şüpheye düşmek değil midir?

Kur'an'ın "oku" emrine muhatap olan bir peygamberin okuma bilmemesi nasıl düşünülebilir? Hem de nübüvveti boyunca okuma-yazma öğrenmemiş olması nasıl izah edilebilir? Peygamber'e böyle bir vasfı isnat etmek haksızlık olur.

Kur'an'ın ilk emrinin "oku!" ile başlaması; cahiliyeyi, cehaleti ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Hz. Peygamber de böyle yaptı. Önce kendisi okudu, anladı ve anlatmaya başladı. Hz. Peygamber'den sonra bilgi toplumu olmayı başaramayan Müslümanlar, Hz. Peygamberi kendilerine benzeterek kısır, dar, karanlık anlayışlarına göre onu tanımlamaya başladılar.

Cehaleti yenemedikleri ve cahiliyeden çıkamadıkları için cahiliyeye ve cehalete teslim oldular. Kur'an ortada dururken başka arayışlara girdiler ve bu yolda Hz. Peygamberi istismar etmeye başladılar.

Hız. Peygamber'in Kur'an ifadesiyle: "Ben yalnızca sizin gibi bir insanım. Bana 'ilahınızın tek bir ilah olduğu' vahyolunuyor. Artık O'na yönelin; O'ndan bağışlanma dileyin! Ortak koşanların vay hâline!" (Fussilet/41:6) ayetine rağmen onu insanüstü ve ilahi vasıflarla öylesine kutsadılar ki "insan" olarak örnek alınmasına engel oldular.

"Şüphesiz, sizden Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı uman ve Allah'ı çok ananlar için, Allah'ın Peygamber'inde güzel bir örnek vardır." (Ahzap/33:21)

Menkıbelerle, ilahilerle, uydurulmuş hikayelerle kutsadıkları

peygamberi okuma yazma bilmeyen bir ümmi olarak tanımlamaktan da geri durmadılar.

Allah'ın rahmetinin bir eseri olması, sadece insanlar için değil âlemlere gönderilmesi, bilinen bilinmeyen varlıklara hitap etmesi, hatemul enbiya olması, Ahmet, Mahmut, Mustafa, Muhammed, Resulullah, habibullah olmasını yeterli görmeyip başka özelliklerle yüceltilmesi Kur'an'dan bir sapmadır.

Allah'ın Kur'an'da belirttiği övgülerle yetinmeyip hatta onları unutturup uydurulmuş menkıbelerle övülmesi, Peygambere bir haksızlık, bir saygısızlık değil de nedir?

Kur'an'da Hz. Muhammed'in "ümmi" olarak tanımlanması "okuma yazma" bilmediği şeklinde yorumlanmıştır.

"Ümmî Kur'an'da altı yerde geçmektedir. Bunların ikisinde (el-A'râf 7/157-158) tekil olarak ve Hz. Peygamber'in bir vasfı şeklinde kullanılırken diğer yerlerde çoğul haliyle "ümmyûn" şeklinde zikredilmiştir. Diğer dört yerden birinde (el-Bakara 2/78) Yahudilerden bir topluluk, üçünde de (Âl-i İmrân 3/20, 75; el-Cum'a 62/2) Araplar kastedilmiştir. Üç ayetin birinde (Âl-i İmrân 3/75) Yahudilerin bu kelimeyi Ehl-i Kitap'tan olmayan Araplar için kullandıkları görülmektedir."⁴

Hız. Muhammed'in okuma yazma bilmediği hâlde peygamber olarak seçilmesinin bir mucize olduğu düşünülmektedir. Ayrıca "Sen bundan önce ne bir yazı okur ne de elinle onu yazardın. Öyle olsaydı, batıla uyanlar kuşku duyarlardı." (Ankebut/29:48) ayeti de delil olarak sunulmaktadır.

⁴ M. Suat Mertoğlu, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2012, Cilt 42, s. 309-310.

Ayette “okuma yazma bilmemek“, Hz. Peygamber’in daha önce indirilen ilahi kitapları okumadığı şeklinde yorumlamak daha gerçekçi görülmektedir. Ayette kastedilen kitap Peygamber’in okuyup yazmayı bilmemesi olarak genel bir anlam ifade etmemektedir. Peygamber’in İbranice bilmemesi, İbranice yazılmış kutsal kitapları okumamış olması, onun başka kitaplar okumadığı veya yazmayı bilmediği anlamına gelmez.

A’raf Suresi 157. ve 158. ayetlerinde geçen “ümmi” kelimesine ilişkin yorumda Bayraktar Bayraklı şunları belirtmektedir:

“Buradaki ümmi kelimesi, “okuma, yazma bilmeyen” anlamına alınmıştır. Bize göre ümmi kelimesi, “okuma, yazmayı bilmeyen” anlamında değil de ahlaken “anadan doğmuş gibi günahsız” manasına alınmalıdır. Okuma, yazma bilmeyen bir peygamber, vahiy katiplerinin yazdıklarının doğru olup olmadığını nasıl takip edecektir?

Hz. Peygamber’den önce kitap verilen peygamberler de okuma yazma biliyorlardı. Hz. Musa, Tur Dağı’ndan alıp getirdiği levhalardaki yazıları okuyamıyor idiye nasıl peygamberlik yapmıştı?”⁵

Hz. Muhammed’in ümmi olması, Arapça okuma-yazma bilmeyenler sınıfından olduğu anlamına gelmez. Özellikle tarihsel ve geleneksel anlayış “ümmi” olmayı; bilgiden yoksun olmak anlamında Hz. Peygamberi okuma yazma bilmeyen olarak tanımlamaya çalışmaktadır. Bu nedenle hiç bir bilgin

⁵ Bayraktar Bayraklı, *Kur’an Tefsiri*, Cilt:7, s.: 349.

ile bir araya gelmediğini de ispatlamak için yoğun çaba gösterilmiştir.

Bu yaklaşım tarzını ve tutumu anlamak çok zordur. Okuma-yazma bilmesi, bilgin insanlarla görüşmesi durumunda peygamberliği için bir şüphe oluşturacağı düşünülmektedir. Bu gerekçe ile Hz. Muhammed'in ümmiliği, peygamberliğine bir delilmiş gibi gösteriliyor. Bu anlayışın sorunlu olduğu çok açıktır. Onun peygamberliğini doğrulayan ümmiliği veya sahip olduğu bilgi değil, Vahiydir, Kur'an'dır.

“Ey insanlar! Gerçekten ben, göklerin ve yerin sahibi olan Allah'ın hepinize gönderdiği peygamberiyim. Ondan başka tanrı yoktur; O, diriltir ve öldürür. O hâlde Allah'a ve Peygamberi'ne iman ediniz. Allah'a ve O'nun sözlerine inanan o anasından doğduğu gibi (ümmi) ahlaklı olan peygambere iman edip uyunuz ki doğru yolu bulasınız.” (A'raf/7:158)

M.S. 38 yılında Antakya Hristiyanlığın merkezi haline gelmiş; Hristiyanlık Urfa üzerinden yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde Antakya-Harran ve Nusaybin Akademileri felsefe-bilim çalışmalarıyla tanınmıştır. Ayrıca Hristiyanlığın yayılmaya başladığı bu dönemde dünyada bilinen iki güçlü devlet, Roma ve Pers İmparatorlukları hüküm sürüyordu.

Mekkeli Arapların, özellikle de tüccar ve entelektüellerin bu gelişmelerden habersiz olmaları mümkün değildir. Muhammed gibi genç bir tacirin de habersiz olduğu düşünülemez. Hz. Muhammed'in Şam'a giderken Harran ve Hatay gibi ilim ve din merkezlerini bilmemesi, peygamberliği için bir mucize olmadığı

gibi bilmesi de peygamberliği için bir avantaj değildir.

Şam seferlerinde amcası Ebu Talip ve Rahip Bahira'yla görüştikleri de birçok kaynakta yer almıştır. Bazı kaynaklarda “Hz. Peygamber’in yirmi beş yaşlarında iken Hz. Hatice’nin ticaret kervanıyla Suriye’ye yaptığı ikinci seyahatte Bahîrâ’ya bir daha ziyaret ettiği, bu ziyarette Ebû Bekir ile Bilâl’in de bulunduğu” yer almaktadır. Ancak bu ikinci seyahatte karşılaştığı rahibin Bahîrâ değil onun halefi Nestûrâ olduğu” iddia edilmektedir.⁶ Bu olayı, Hristiyan din bilginlerinin “Hz. Muhammed’in dini bu rahiplerden öğrendiği” iddiaları, Müslüman din bilgilerinin de görüşmeyi reddetmeleri nedeniyle akıl, ilim ve gerçeklikle izah etmek mümkün değildir.

Görüşmelerin inkâr edilmesi peygamberliği güçlendirmedeği gibi görüşmenin de peygamberlik için bir eksiklik ve kuşku oluşturmayacağı çok açıktır.

Hz. İbrahim’in Nemrud’un himayesinde ve yakınında büyümesi peygamberliğine bir hanel getirmiş midir?

Hz. Musa’nın Firavun sarayında büyütülmesi, eğitilmesi peygamberlik için neden bir eksiklik olsun? On yıl Hz. Şuayp ile yaşadığı hâlde Tevrat öğretilerini ondan aldığını iddia etmenin, Hz. Musa’ya iftira etmekten başka inkarcılara ne yararı olabilir?

Hz. Yusuf’un sarayda kralın veziri olması bir noksanlık ve şüphe sebebi olabilir mi?

Hz. İsa’nın Hindistan’da kalması ve din bilginleriyle,

⁶ Bu madde, *TDV İslam Ansiklopedisi*’nin 1991 yılında İstanbul’da basılan 4. cildinde 486-487 numaralı sayfalarda yer almıştır.

kâhinlerle tartışması peygamberlik için bir kusur oluşturabilir mi?

Peki, Hz. Muhammed'in rahiplerle görüşmesi neden bir eksiklik olsun?

Hz. Peygamber'in Rahip Bahira ile görüşüp görüşmediği tarihçilerin, araştırmacıların ilgi alanına girer. Ancak Bahira ve Nestura ile görüşmesinin peygamberliğine bir halel getirebileceğini düşünmek anlaşılabilir bir şey değildir.

Hz. Muhammed'in bu görüşmeler sayesinde dinler ve olaylar hakkında bilgi sahibi olduğu açıktır. Ayrıca Mekke'de oluşturulan akıl ve bilge insanların içinde yer aldığı Hilfü'l-Fudûl Cemiyeti üyesi olması da bu tezimizi doğrulamaktadır.

Hz. Muhammed'in Roma ve İran devletlerini tanınması, Yahudilik, Hristiyanlık ve Zerdüştlük gibi dinler hakkında bilgi sahibi olması doğal bir durumdur. Peygamber olarak buyurduğu "İlim Çin'de de olsa gidip alınız." tavsiyesi Çin medeniyeti hakkında bilgi sahibi olduğuna bir işarettir.

Vahiy öncesi zaman zaman Hira Mağarası'na çekilerek düşünmesi, tefekkür etmesi Hz. İbrahim'in Allah arayışını hatırlatmaktadır.

Muhammed Mekke'liydi, Kureyş gibi seçkin bir kabiledendi, Beni Haşim gibi soylu bir ailedendi ancak Mekke toplumu, Kureyş kabilesi ve Haşimoğulları gibi putperest değildi.

9- Müslüman

İslam, Allah'a teslimiyet dinidir. Allah'a teslimiyeti esas alan bütün dinlerin ve insanlığın evrensel üst kimliğidir. "Müslümanım" demekle, ibadet etmekle, dini ritüellerle, söylem ve kılık kıyafetle iman ve İslam iddiası gerçekçi değildir. "Emredildiğin gibi dosdoğru ol" buyruğunun gereğini yapmakla Allah'a teslimiyet gerçekleşir.

"O hâlde (ey Peygamber,) seninle tartışanlara de ki: 'Ben tüm benliğimi Allah'a teslim ettim ve bana tabi olan herkes (de öyle yaptı)!' Daha önce vahiy verilmiş olanlara ve kitap ile ilgisi olmayanlara sor: 'Siz (de) kendinizi O'na teslim ettiniz mi?' Ve eğer O'na teslim olurlarsa muhakkak doğru yol üzerindedirler; ama yüz çevirirlerse, unutma ki senin görevin sadece mesajı iletmektir: zira Allah, yarattıklarını (n kalplerindeki her şeyi) görür." (Al-i İmran/3:20)

"Müslümanlık" olarak oluşan geleneğin İslam olmadığı ve Resülullah'ın da böyle bir din tebliğ etmediğini bilmek durumundayız. Yine bu gelenek üzerinden İslam eleştirisinde bulunmak da haksızlıktır. Müslümanların farklı kültür, adet ve gelenekleriyle oluşan din anlayışları Allah'ın dini olan İslam olarak tanımlanamaz.

Toplumların kültürleriyle, din bilginleri de dahil ilim insanların fikir ve yorumlarıyla, sanat, edebiyat, felsefe, astronomi, teknoloji, din, dil, siyaset gibi bilgi

kaynaklarının gelişmesi ve genişlemesiyle medeniyetler, ülkeler, imparatorluklar oluşturulabilir ancak Allah adına bir din kurulamaz çünkü dinin tek sahibi Allah'tır.

Kur'an ilimsiz bir imanı reddederken ilimsiz bir toplumu da "cahiliye" olarak tanımlamaktadır. Bu durumda Kur'ansız bir din de söz konusu değildir. Muhammed İkbâl'in ifadesiyle: "Din ne onun ne bunun ne de şunun dediğidir. Kur'an'dan konuştuğün kadar doğru, Kur'an'a uyduğün kadar Müslümanısın."

Müslüman; bir mezhebe, meşrebe, tarikata, fırkaya, grup veya cemaate aidiyeti ifade etmez, Allah'a gereği gibi teslimiyeti ifade eder. Kur'an'ın tanımladığı Müslüman gerçeği budur.

"Ve düşünme melekeleri dumura uğramış olanlar dışında kim, bu dünyada gerçekten yücelttiğimiz ve şüphesiz ahirette de dürüst ve erdemliler arasında yer alacak olan İbrahim'in inanç sistemini terk etmek ister?"

Rabb'i, O'na: "Bana teslim ol!" dediğinde; "(Sana), bütün âlemlerin Rabb'ine teslim (Müslüman) oldum!" diye cevap verdi.

Ve İbrahim çocuklarına bunu aynen vasiyet etti; Yakup da (böyle yaptı): "Evlatlarım! Bakın, Allah size en saf ve temiz inancı bahşetti; öyleyse O'na teslim (Müslüman) olmadan ölümün sizi alt etmesine izin vermeyin." (Bakara/2:130-134)

Müslüman kavramını doğru tanımlayarak kavramın, Allah'a, onun yüce kudretine teslim olmuş ve gereğini yapan evrensel, kuşatıcı anlamında anlaşılmasını sağlamak gerekir.

İslam, evren ve içindeki canlı-cansız bütün varlıkların ve halife (sorumlu) olarak insanın Allah'a zorunlu teslimiyetinin

tanımıdır. Bu anlamda İslam bir sistemdir, evren düzenidir ve Allah'ın evrensel nizamıdır. İman ise bunun bilincinde ve bilgisinde gerçekleşir. Müslümanın teslimiyeti bu bilinçle ve özgür irade ile istenir.

İlhami Güler bu teslimiyeti şöyle belirtmektedir:

“İnsanların Allah'a teslim olması, boyun eğmesi ve itaat etmesi, ne yapacağı belli olmayan bir karanlık, mutlak güç odağına/yumağına kapaklanması değildir. Tam tersine, bazılarının, Allah'ın ve emirlerinin adil, merhametli ve hikmet sahibi olduğunu “yakinen bildikleri hâlde, salt zalim ve kibirli olmalarından dolayı onun emirlerine karşı çıkanları” (27/14) hakka/hakikate teslim olmaya çağırımlarıdır. Allah'ın emirlerine boyun eğme ve itaat etme, bu emirlerin idrak edilmesinden doğan bir hayranlık ve huşunun sonucudur. Yoksa ne yapacağı belli olmayan karanlık/korkunç bir güç karşısında duyulan dehşetten dolayı değildir.”⁷

⁷ İlhami Güler, <https://www.perspektif.online/iki-tanri-tasavvuru-iki-dindarliktarzi/> (Erişim: 13.09.21)

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.